

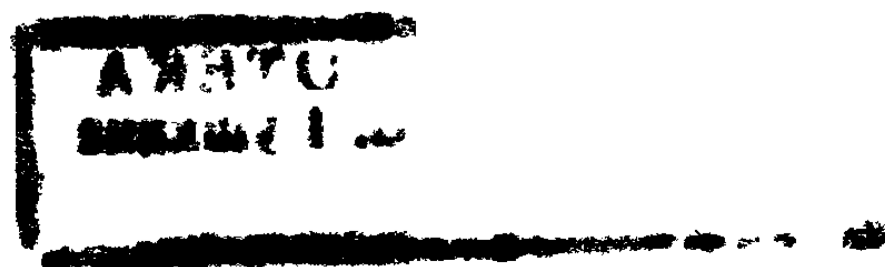
АЛҒАШҚЫ

А. И. ПЕРШИЦ, А. Л. МОНГАЙТ, В. П. АЛЕКСЕЕВ

9 II) (075)
II 24

СССР
Жоғары
және
орта
арнаулы
білім
министрлігі
тарих
факультеттерінің
студенттері
үшін
оқулық
ретінде
шығарған.

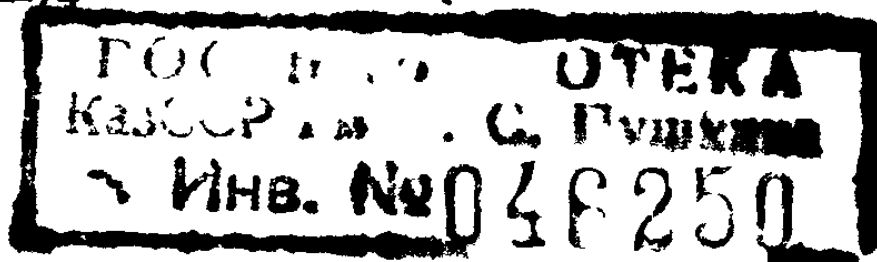
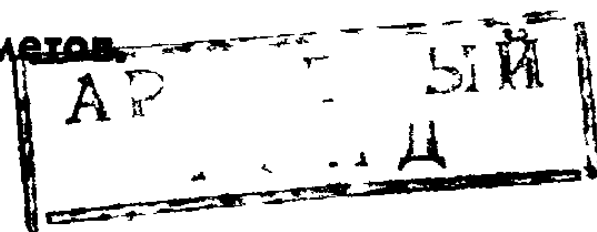
ҚОҒАМ ТАРИХЫ

Оқулықтың
этнографиялық
тармақтарын
А. И. Першиц,
археологиялықтарын —
А. Л. Монгайт,
антропологиялықтарын
В. П. Алексеев
жазған.
Карталарды
С. П. Толстовтың
басшылығымен
Л. В. Фадеев пен
Ю. А. Рапорт
құрастырған.
Авторларға
бірқатар
бағалы
сын-ескертпелер
жасаған
С. А. Токарев пен
С. П. Толстов
және
материалдарды
тарихиграфия
тармағында
пайдаланылған
И. А. Золотаревская
үлкен
көмек
көрсетті.

Орысшадан аударған **С. М. Ахметов.**

П $\frac{0646-151}{M404(07)-74}$ 200—74

КІРІСПЕ

Алғашқы тұрмыс тарихының пәні және оның маңызы

Адамзат тарихына бірқатар бірін-бірі дәйекті ауыстырып отырған қоғамдық-экономикалық формациялар: алғашқы тұрмыстық-қауымдық, құл иеленушілік, феодалдық, капиталистік, коммунистік формациялар мәлім. Алғашқы тұрмыс тарихының зерттеу пәні жер бетінде адамның пайда болуынан таптық қоғамдар мен мемлекеттердің тууына дейінгі бүкіл орасан үлкен уақыт кезеңін қамтитын осы формациялардың алғашқысы болып саналады.

Алғашқы тұрмыстық қоғам тарихы адамның шығуын, оның шаруашылық және қоғамдық қызметінің тууы мен бастапқы дамуын, оның материалдық және рухани мәдениетінің пайда болуы мен алғашқы қадамдарын зерттейді. Алғашқы тұрмыстық қоғам тарихының аса маңызды міндеті алғашқы тұрмыстық қауым құрылысының негізгі ерекшеліктерін анықтап табу, оның қалыптасуының, дамуы мен ыдырауының жалпы заңдылықтарын ашып көрсету, оның таптық қоғамға айналу жағдайлары мен формаларын зерттеу болып табылады.

Алғашқы тұрмыстық қауым құрылысына өндіргіш күштер дамуының өте-мөте төменгі дәрежеде болуы тән. Оның бүкіл дамуы бойында дерлік қарулар жасау үшін басты материал болып тас қала берді, бұдан жетілдіруге зорға дегенде көнетін тек ең қарапайым өндіріс құралдарын ғана жасауға болатын еді. Сондай-ақ алғашқы тұрмыс адамдарының еңбек дағдылары мен өндірістік тәжірибелері де мейлінше жетілдірілмеген еді. Техникалық жағынан нашар жабдықталған, өзінің жеке басының күшін нашар білетін алғашқы тұрмыс адамы табиғат алдында бір өзі қорғаныссыз болды. Осы-

дан келіп алғашқы тұрмыс адамдары тіршілік ету жолында бірігіп күресуі үшін коллективтік еңбек пен еңбек құралдарына және өнімдеріне коллективтік меншіктіліктің сөзсіз бірігуі қажеттігі туды. Алғашқы қоғам жеке меншікті, адамды адамның қанауын және халықтан бөлінген күштеу өкіметін білмеді. Бұл тапқа дейінгі, мемлекетке дейінгі, немесе оны сондай-ақ В. И. Ленин атағандай, алғашқы тұрмыстық коммунистік қоғам еді.

Алғашқы тұрмыстық қауым құрылысының осы аса маңызды ерекшелігі, оны зерттеудің неге тек танымдық қана емес, сондай-ақ үлкен дүниеге көзқарастық маңызы да болатынын түсінікті етеді. Алғашқы тұрмыс тарихының деректері жеке меншіктің, әлеуметтік теңсіздік пен мемлекеттік өкіметтің шығуына нұр құяды, таптық қоғамның осы негізгі институттары мүлде мәңгі еместігін, демек адамның қоғамдық тіршілігінің тіректері өзгеріссіз қалмайтындығын көрсетеді. Міне, сондықтан да ғылыми коммунизмнің негізін қалаушылар өздерінің еңбектерінде капиталистік қоғамның сөзсіз опат болуының теориялық негіздемелерінің бірі ретінде оның деректерін пайдаланып, алғашқы тұрмыс тарихына талай рет көңіл аударды.

Ақырында, алғашқы тұрмыс тарихының деректері тікелей практикалық маңыздан да құр алақан емес. Біздің еліміздегі социализм құрылысының бастапқы кезінде бұлар оның ең кейінгі таптық укладтармен өз ара әрекеттестігінде, алғашқы тұрмыстық қауымдық укладтық формалары мен көріністерін ғылыми талдауды талап еткен және бұрын неғұрлым артта қалған ұлттық шеткі аймақтарды қайта құруда ойдағыдай пайдаланылды. Қазіргі кезде бұл деректер тағы да актуалды болып отыр, өйткені, отарлық сис-

теманың күйреуі әлі де болса алғашқы тұрмыстық қауым құрылысы ыдырауының түрлі сатыларында тұрған немесе оның толып жатқан қалдықтарын сақтап отырған көптеген тайпалар мен халықтардың осы заманғы даму жолдары туралы мәселені алға қойып отыр.

Алғашқы тұрмыс тарихының шежіресі мен дәуірленуі

Алғашқы тұрмыстық қоғам тарихы адам пайда болғаннан таптық қоғам туғанға дейінгі кезеңді қамтиды. Бұл кезеңнің төменгі шежірелік шегі шамамен бұдан 1 млн. жыл бұрын деп саналады, ал біз төменде көретініміздей, кейбір зерттеушілердің пікірі бойынша, тіпті әлдеқайда ерте заман деп белгіленеді. Жоғарғы шегі соңғы 5 мың жыл шегінде ауытқиды: Азия мен Африкада алғашқы цивилизация біздің эрамызға дейінгі IV және V мың жылдықтардың өлі арасында, Европада — б. э.-ға дейінгі I мың жылдықтарда, Америкада б. э.-ға дейінгі I мың жылдықта, эйкумендердің¹ басқа аймақтарында бұдан да кейінірек пайда болды.

Алғашқы тұрмыстық қоғам тарихын дәуірлеу күрделі де, әлі де болса ақыр аяғына дейін шешілмеген ғылыми проблема болып табылады.

Еңбек құралдарын жасап шығарудың материалы мен техникасының айырымдарына негізделген археологиялық дәуірлеу кеңінен таралған: бұл адамзат тарихын үш ғасырға: тас, қола және темір ғасырына бөлу. Тас ғасыры көне тас ғасырына, немесе палеолитке² және жаңа тас ғасырына немесе неолитке³ бөлінеді. Палеолит пен неолит арасында ауыспалы дәуір — мезолитке⁴ бөледі. Палеолит ерте (төменгі, көне) палеолитке (бұдан 1000 — 40 мың жыл бұрын) және ке-

¹ Грекше οἰκουμένη — жер шарының адам мекендеген бөлігі.

² Грекше πάλαιος — ежелгі және λίθος — тас.

³ Грекше νεός — жаңа.

⁴ Грекше μεσος — орта.

йінгі (жоғарғы) палеолитке (бұдан 40—12 мың жыл бұрын) бөлінеді. Ерте палеолит археологиялық дәуірлерге немесе мәдениеттерге бөлінеді: шелльге дейінгі, шелль ашелль және мустьер дәуірлері болып келеді (бұл аттардың бәрі өздеріне тән немесе алғашқы тұрған орындары болған географиялық пункттер атынан алынған). Кейде мустьер дәуірін (бұдан 100—40 мың жыл бұрын) ерекше кезеңге: орта палеолитке бөледі. Кейінгі палеолитті, әдетте, дәуірлерге, замандарға, ориньяк, солютрей және мадлен дәуірлері деп бөледі. Алайда бұл дәуірлер тек мұздықталған Европада ғана қадағаланған да жалпы ортақ маңызға ие бола алмайды. Мезолит шамамен б. э.-ға дейінгі 12—5 мың жылдықтар деп шамаланады. Кейінгі палеолитте нышан көрсеткен әр түрлі территориядағы мәдениет дамуының біркелкі болмауы неолитте бұрынғыдан да күшейе түседі. Әр түрлі тайпалар неолит дәуірін әр түрлі уақытта бастан өткізді. Европа мен Азияның неолит ескерткіштерінің көп бөлігі б. э.-ға дейінгі 5—3 мың жылдар деп шамаланады. Мыстан алғашқы қарулар пайда болған неолит дәуірінің ақырын энеолит немесе халколит¹ деп атайды. Қола ғасырының шамамен шежірелік шама-шарқы — б. э.-ға дейінгі III мың жылдықтың ақыры — 1 мың жылдықтың басы біздің эрамызға дейінгі 1 мың жылдықтың басында темір ғасыры келіп жетеді.

Археологиялық дәуірлер жер тарихының геологиялық кезеңдерімен синхрондалуы мүмкін. Адамның тіршілік еткен уақыты бұдан 1 млн. жылдай бұрын басталған жер тарихындағы төрттік кезеңіне шамамен сай келеді. Төрттік кезеңді екі дәуірге: 1) плейстоцен деп аталатын мұздық алды және мұздықты 2) мұздық соңы, немесе голоцен дәуіріне бөледі. Плейстоцен кезінде Солтүстік Европаның, Азия мен Солтүстік Американың едәуір территориясы оқтын-оқтын мұздықтануға ұшырап отырды. Әдетте мұздықтың төрт рет түсіп, және қайтқаны, және

¹ Латынша aeneus немесе грекше χαλκός — мыс.

тиісінше төрт мұздық, және үш мұздық арасындағы дәуірлер есептеледі. Еуропаға мұздық түскен дәуірлерді белгілеу үшін, гюнц, миндель, рисс, вюрм (мұздық арасы және мұздық шөгінділерінің алмасуы жақсы қадағаланған төрт альпі өзендерінің аты бойынша) терминдері қолданылады. Алғашқы екі мұз басу төменгі плейстоценге, соңғының алдындағы мұздық аралық және мұздықтану — орта плейстоценге және соңғы мұздық аралық және мұздықтану — жоғарғы плейстоценге жатады. Археологиялық дәуірлеуде плейстоцен, палеолит және едәуір бөлігі, мүмкін түгелдей де болар — мезолит дәуірлеріне сай келеді. Неолит болса енді мұздықтанудан кейінгі дәуірге — голоценге жатады.

Археологиялық дәуірлеудің алғашқы тұрмыс кезеңінің өндіргіш күштерін зерттеу үшін маңызы зор. Алайда түгелдей технологиялық критерийге сүйене отырып, бұл табиғи түрде, алғашқы тұрмыс өндірісінің дамуы туралы толық ұғым бермейді. Алғашқы тұрмыстық шаруашылық дамуының комплексті сипаттамасына негізделген неғұрлым жетілдірілген дәуірлеуді 1870-шы жылдары көрнекті америкалық этнографы Люис Генри Морган жасады. XVIII ғасырда орнықтырылған тарихи процестердің тағылық, варварлық және цивилизация дәуірлеріне мүшеленуін пайдалана отырып, Морган алғашқы тұрмыстық тарихты бұлардың өзінің әрқайсын үш сатыға тарата отырып, шаруашылық пен материалдық-мәдениет дамуының белгілі бір белгілерімен сипатталатын тағылық және варварлық дәуірлерге бөлді. Морган бойынша тағылық дәуірді — иемденуші жинап-терушілік және аң-балық аулау шаруашылығының уақыты; оның төменгі сатысы ең көне адамның пайда болуынан, ортаңғысы — балық шаруашылығы туып, отты қолданудан, жоғарғысы — садақ пен жебені ойлап тапқан кезден басталады. Варварлық заманы — егіншілік — мал шаруашылығы өндіретін уақыт, оның төменгі сатысы қыш ісін ойлап табудан, ортаңғысы — мал шаруашылығы мен суармалы егіншілік ісін жүргізу-

ден, жоғарғысы — темірдің пайда болуынан басталады. Морган ұсынған дәуірлеуді Ф. Энгельс қабылдаған, бірақ ол әзірге материал едәуір кеңейіп, өзгерту енгізуге мәжбүр болғанша ғана мұның күшінде қала беретіндігін атап көрсеткен.

1880 жылдардан кейінгі ғылымның дамуы оның заманында алғашқы тұрмыс тарихының нашар мәлім кездеріне қатысты Морган дәуірлеуіне бірқатар нақтылаулар енгізілді. Атап айтқанда тағылықтың төменгі және орта сатысы арасындағы шекті ең көне адамға сол кезде-ақ мәлім от қолдануды, әрі шамамен садақ және жебелермен бір кезде тараған балық шаруашылығының пайда болуын санамай, антропогенез процесінің аяқталуы мен қаруларды өндіру үшін, арнаулы тас қаруларды қолдан жасап шығарудың кеңінен таралуын санау дұрыс екендігі анықталды. Сондай-ақ варварлықтың жоғарғы сатысына көшуді анықтаған белгі ретінде темірдің емес, жалпы металдың, ең алдымен, қоланың пайда болуы деп қарастыру керектігі анықталды. Бірақ ең бастысы басқада еді. Морган өзінің кезінде қажетті ғылыми деректер жоқ болғандықтан алғашқы тұрмыс тарихының бастапқы (тағылықтың төменгі сатысы) мен ақырғы (варварлық жоғарғы сатысы) дәуірлерінің сапалық ерекшеліктерін, олардың «варварлық» және «тағылық дәуірлердің басқа сатыларынан принципті айырмашылығын жеткілікті атап көрсетпеді. Сондықтан да қазіргі кезде көптеген совет ғалымдары енді Морган дәуірлеуін ұстамайды да, алғашқы тұрмыс тарихын алғашқы тұрмыстық-қауымдық формацияның қалыптасу, гүлдену және ыдырау кездеріне сәйкес үш негізгі кезеңге бөледі.

Алғашқы тұрмыс тарихы дамуының бірінші кезеңі деп, көбінесе алғашқы тұрмыс адамдар табының дәуірін атайды. Бұл еңбектің жасанды қаруларының пайда болуымен, демек алғашқы, әзірге әлі де болса, нашар біріккен өндіріс коллективтерін құраған ең көне адамдардың шығуымен ашылады. Дәуірдің негізгі мазмұны еңбек қызметінің процесінде адам тәрізді маймылдар табы-

нынан адам табыны мұра еткен мал күйінің қалдықтарынан арылу, әлеуметтік байланыстарды нығайту, ал осымен бірге адамның өзінің биологиялық дамуын аяқтау болып табылады. Археологиялық жағынан алғанда бұл дәуірге — ерте палеолит, Морган дәуірлеуіне — тағылықтың төменгі сатысы сай келеді.

Алғашқы тұрмыс тарихының екінші кезеңі деп, әдетте, алғашқы тұрмыстық рулық қауым дәуірін, немесе рулық құрылыс дәуірін атайды. Бұл дәуір, ең алдымен, өндіріс қарулары үшін арнаулы тас қаруларды кеңінен қолданумен және өз соңынан әлеуметтік ұйымның алғашқы берік формасы — рулық қауымның тууын еріткенімен байланысты өндіргіш күштердің дамуында ірі алға басумен көзге түседі. Алғашқы тұрмыстық рулық қауым дәуірі алғашқы тұрмыстың қауымдық формациясының дамуының негізгі кезеңі, оның гүлдену шағы болып саналады. Нақ осы кезде — формацияның негізгі сипаты — өндіріс пен тұтынудағы дәйекті коллективизм өзінің ең үлкен көрінісіне ие болады. Археологиялық жағынан алғашқы тұрмыстық рулық қауым дәуіріне кейінгі палеолит, мезолит және неолит, Морган дәуірлеуінде — тағылықтың орта және жоғарғы сатысы, варварлықтың төменгі және орта сатысы сай келеді.

Алғашқы тұрмыс тарихының үшінші кезеңі — формацияның ыдырау дәуірі — ең алдымен тас орнына металдың пайда болуымен байланысты өндіргіш күштердің дамуында алға жаңа ірі қадам басуымен көрінеді. Бұл кезеңде шаруашылық қызметінің барлық салаларының тез дамуы, басы ар-

тық өнім пайда болады, қоры бар байлық үшін тонаушылық соғыстар кеңінен таралады. Едәуір дамыған өндіргіш күштер ескі қауымдық-рулық қатынастарға сай келуден қалады, рулық қауым семьялық қауымдарға бөлініп кетеді, рулық байланыстар нашарлап, көршілік байланыстарға орын береді. Алғашқы тұрмыстық қоғам шеңберінде жеке меншіктік таптар мен мемлекет пісіп жетіледі. Алғашқы тұрмыстық-қауымдық формацияның ыдырау дәуірі совет ғылымында жалпы қабылданған атқа ие болған жоқ. Оның түрлі өзіне тән белгілеріне сүйене отырып, бір тарихшылар (С. П. Толстов, М. О. Косвен), мұны соғыс демократия дәуірі, екіншілері (А. И. Першиц, Ю. В. Кнышенко) — алғашқы тұрмыстық іргелес қауым дәуірі деп атайды. Археологиялық жағынан бұл дәуірге энеолит, қола немесе ерте темір дәуірі, Морган дәуірлеуінде варварлықтың жоғарғы сатысы сай келеді.

Алғашқы тұрмыстық қоғам тарихының бұл дәуірленуі қазіргі совет ғылымында ең көп таралып отыр, бірақ жалпылай қабылданған емес. Мәселен, П. П. Ефименко алғашқы тұрмыстық табын заманын орта палеолиттік алғашқы тұрмыстық қауым және рулық қауым деп ажыратады. Ю. И. Семенов алғашқы тұрмыс тарихын алғашқы тұрмыстық адам қоғамының таптық қоғамға айналуы деп мүшелейді, бірақ жартылай биологиялық-жартылай әлеуметтік адам табыны әлі де болса алғашқы тұрмыстық қауым формациясынан тыс жатқан еді, деп санайды. Алғашқы тұрмыстық қоғам тарихын дәуірлерге бөлу одан әрі жүргізілуде.

1-ТАРАУ

АЛҒАШҚЫ ТҰРМЫС ТАРИХЫНЫҢ ТАРИХИГРАФИЯСЫ МЕН ДЕРЕК-ТӨРКІНДЕРІ

§ 1. АЛҒАШҚЫ ТҰРМЫС ТАРИХИГРАФИЯСЫ

Ежелгі замандағы және орта ғасырлардағы алғашқы тұрмыс туралы ұғым

Алғашқы тұрмыстық қоғамның тарихы — тарихи ғылымның бір шама жас саласы. Ол өткен ғасырдың екінші жартысында пайда болып, әрі, тек жүз жылдай уақыттан бері ғана өмір сүріп келеді. Алайда, бұл бұрын адамдар адамзат тарихының бастапқы кезі туралы ұғымды көз алдына келтіруге әрекет жасамады деген сөз емес. Өзінің өткен шағына деген ынта қою адамдарда өз дамуының өте ерте кезеңдерінде-ақ туған. Қалай болған күнде де этнографтар зерттеген ең артта қалған халықтар да өздерінің алыстағы өткен шағы туралы, ата-бабаларының іс-әрекеттері мен ерліктері туралы, рулар мен тайпалардың шығуы жайында ауызекі әңгіме-аңыздар табылған (генеалогиялық аңыздар дейтіндер). Сонау ежелгі заманға көршілерінің тіршілік еткен шағын қадағалау, олардың өткен шағына көз жіберу әрекеттері де жатады.

Таптық қоғамның пайда болуымен адамдардың ең көне жағдайлары туралы алғашқы тұрмыстық аңыздар «өмірлері жартылай аң тәрізді өткені» жайында немесе «алтын ғасыр» туралы адамдар еңбексіз және қамқорсыз өмір сүрген, жауынгерлік пен соғыс

дегендерді білмеген т. б. мифтерге айналды. Рас, мифологиядан түпкілікті қол үзбеген алғашқы тұрмыстық ғылыми тарихтың өркендері, тарихи деректерді жүйелі баяндауды жалпы біз тұңғыш кездестіретін, антик гректер мен римдіктерде бой көрсетеді. Антик тарихшылар үшін цивилизацияланған дүние Жерорта теңізімен шектелді, ал оның шегінен тыс жерде олар «варварлар» деп аталған халықтар мекендеген орасан үлкен кеңістік жатты. Бұл халықтардың көпшілігінде қоғамның алғашқы тұрмыстық құрылысы сақталды.

Варварлық дүние антик авторларға онша мәлім емес еді, саяхатшылар олардың арасында сирек болып, әрі бұлардың қысқа мерзімді де үстірт бақылауларында асырып айтулар мен қиялдаулар аз болған жоқты. Дегенмен де, нақ антик заманда алғашқы тұрмыс туралы ұғым жүйесін жасауда, кейінде аз роль атқармаған, алғашқы тұрмыс халықтарының әуелгі сипаттамалары пайда болды. Мәселен, Геродоттағы (б. э.-ға дейінгі 484—425 жылдар) скифтерді, пигмейлерді және көптеген басқа да тайпалар мен халықтарды, Ксенофонттағы Кіші Азия халықтары (б. э.-ға дейінгі 430—350 жылдар), Страбондағы (б. э.-ға дейінгі 63 жыл шамасы мен б. э.-дың 20 жылы) Европа мен Азия халықтары, Цезарь (б. э.-ға дейінгі 100—44 жылдар) мен Тациттегі, (біздің эрамыздың 55—120 жылдар шамасы) германдықтар және т. б. осындай Геродот пен Страбон кейбір варвар халықтарда коллективтік меншік бар екендігін байқаған. Геродот ликийліктер ана жағынан үрім-бұтағын тарататындығын, бұларда әйелдер өзіне күйеу таңдап алатындығын, сармат әйелдері жауынгер екендігін және күйеуге жауды өлтіргеннен кейін ғана барып шығатындығын жазады.

Жиынтығына кейін матриархат¹ деп аталған осы әдет-ғұрыптарды және алғашқы тұрмыс туралы пайымдауға мүмкіндік

¹ Грекше *μητηρ* — ана және *αρχή* — басы, билігі.

беретін басқа фактілерді сипаттап жазу, қалайда антик тарихшыларды тұрпайы халықтар туралы мәліметтердің көмегімен гректер мен римдіктердің өздерінің тарихқа дейінгі өткен шағын анықтау мүмкіндігі туралы қорытындыға әкелмеді. Ұзақ уақыт бойы бұл бақылаулар күлкілі оқиғаларды тіркеу ғана болып қала берді.

Дегенмен антик философтар өздерінің болжамдары дерексіз сипатта болып, кейде тамаша болжаулар айтқанымен, алғашқы тұрмыстың жалпы көрінісін көз алдыға келтіруге тырысты. Мәселен, ежелгі дәуірдің ұлы материалісі Демокрит (б. э.-ға дейінгі 470—380 жылдар) жер бетіндегі алғашқы адамдар «жайылымға шығып және көшіп жүріп, олар жердің аса мол табиғи азықтарын және кездейсоқ ағаш жемістерін қорек етіп, тағылық және аңша өмір сүрді» деп есептеді. Өздеріне тамақ табу, жауын-шашын мен аңдардан тасалану қажеттігі адамдарды табиғатпен күресудің тәсілдерін іздеуге мәжбүр етті. Демокриттің жолын қушы көне римдік философ және ақын Лукреций Кар (б. э.-ға дейінгі 99—55 жылдар шамасы) «Заттар табиғаты туралы» поэмасында тағылық күйден отты, киім-кешекті, баспананы т. с. ойлап тапқанға дейінгі ең көне адамзат дамуының көрінісін суреттеп жазды, ол сол кезде таралып кеткен адамдарды құдайдың жаратқаны туралы, жер бетіндегі адам өмірі осыдан басталады-мыс деген «алтын ғасыр» жайын да мысқылдап күлкі етті, әрі жоқшылық қуған адамдар аса маңызды өнер ойлап тапты, деді. Ол еңбек құралдары даярланып шығарылған материал бойынша үш кезеңге (ғасырға): тас, мыс (қола) және темір ғасырына бөледі ұсынды:

Бұрын қуатты қол тырнақтар қару болды,
Тістер, тақтар, сынған ағаш бұтақтары және жалын,
Мыс пен темір жыныстары табылған соң.
Дегенмен әуелі темірден гөрі мыс қолданылды,

Өйткені ол жұмсақ, әрі анағұрлым мол еді.

Осы болжаумен ол он тоғыз ғасыр бұрын осы заманғы археологияның ең маңызды қағидаларын болжап білді.

Орта ғасырларда шіркеу мен схоластика ғылымды жаншып басып келді. Осы кезде ежелгі заманға қарағаннан гөрі адамдардың өткен шағы туралы және беймәлім елдердің халықтары жайында, барып тұрған қисынсыз ойдан шығарылған қауесеттер таратылды. Орта ғасырдағы географтар мен шежірешілер ит басты адамдар (киноцефалдар) туралы немесе көрпе сияқты өзінің орасан үлкен құлақтарына оранған фанезийліктер жайындағы аңыздарды шын деп білді. Адамзаттың шығуы және оның әуел бастапқы тарихи проблемаларына келетін болсақ, бұл жөнінде бәрі де библия (інжіл) аңыздарында айтылып қойылған деп саналды. Ал, қалайда осы қиын жағдайлардың өзінде де жер және оны мекендеген халықтар жайындағы білім молайып кеңейе түсті. Осы білімдер кейініректе алғашқы тұрмыс тарихын зерттеудің көзі де болды. Араб географтары Шығыс Европа мен Азия халықтарының сипаттамасын құрастырды. XIII ғасырдағы орта Азия халықтары туралы тамаша деректер қытай географы Чан-Чуньнің сапар жазбаларында сақталған. Сауда байланыстарын орнату үшін, Шығысқа аттанған саяхатшылар (Плано Карпини, Рубрук, Марко Поло және басқалар) европалықтардың Шығыс халықтарымен таныстығын кенейте түсті. Шығыс елдеріне ұзақ сапар шеккен (1466—1472 жылдары), үш жыл Үндістанда тұрған және оның халықтарының тұрмысын сипаттап жазған тверь көпесі Афанасий Никитиннің «Үш теңіздің ар жағына сапарын» да атап көрсеткен жөн.

Этнографиялық білімдердің қорланып жиналуы

Европада этнографиялық білімдердің қорланып жиналуындағы нағыз төңкеріс XV

ғасырдың аяғында, ұлы географиялық жаңалықтар ашылған кездерден басталады. Христофор Колумб Америка жағалауларына (1492 жыл) жетті. 1497 жылы Васко да Гама Европадан Индияға баратын теңіз жолын тапты. 1519—1521 жылдары Магеллан дүние жүзін аралап саяхат жасады. Осылардан кейін бірен-саран Европаға ондаған және жүздеген артта қалған халықтар туралы толып жатқан сан алуан мәліметтерді әкелген көпестер мен жаулап алушылар тасқыны теңіз сыртындағы елдерге лап қойды. Христиан миссионерлері көптеген бағалы этнографиялық байқаулар жасады.

Жаңа Дүние халықтарын сипаттап жазу алғашқы тұрмыс өмірінің айқын бейнесін ашты, бұл бүкіл адамзаттың алғашқы тұрмыстық өткен шағы туралы пікірге итермеледі. Француз миссионер-изуиті Жозеф-Франсуа Лафито (1670—1740 жылдар) Америка жергілікті халықтарының этнографиялық мағлұматтарына қарап осы пікірді дәлелдеуге тырысқандардың бірі болды. Ол ирокездер мен гурондардың тұрмысын ұзақ уақыт бойы тікелей бақылады. «Алғашқы тұрмыс заманының әдет-ғұрыптарымен салыстырғандағы америка тағы адамдарының әдет-ғұрыптары» (1724 ж.) деген кітабы онда үндістердің өмірі туралы көптеген бағалы деректері болғандықтан ғана емес, сондай-ақ кейінде алғашқы тұрмыстық қоғам туралы ғылымда үлкен роль атқарған, онда зерттеудің жаңа, салыстырмалы әдісін қолданғандықтан да зор маңызға ие болған еді. Лафито, ирокездермен гурондардың қоғамдық құрылысы көне халықтардың қоғамдық құрылысына ұқсас болуға тиісті, тағы адамдардың әдет-ғұрыптары антик авторларда бар, көптеген дүниелерді оңай ұғып, түсіндіруге мүмкіндік береді, деген пікір айтты.

XVIII ғасырдың аяғына дейін алғашқы тұрмыстық халықтармен таныстықты барған сайын үсті-үстіне кеңейте түскен, жаңа жерлерді ашу көбейе берді. Кейбір саяхатшылар (Лаперуз, Мопертюц Бугенвилль және басқалар) өздерінің ашқандары жәй-

лі тамаша сипаттамаларын қалдырды. Джеймс Куктың әйгілі жорықтары (соңғысы 1776—1779 жылдарға қатысты) европалықтар үшін Океания халықтарын ашты.

XVIII ғасырдың басталуымен этнография орбитасына шығыс европалық және азиялық Солтүстіктің байтақ саласы енеді, мұны зерттеуде орыс ғалымдары аса маңызды роль атқарды. 1715 жылы Россияда тұңғыш рет Григорий Новицкийдің ғылыми этнографиялық еңбегі «Остяц халқы туралы қысқаша сипаттама» жасалды. Россия ғылым Академиясы жабдықтаған Ұлы Солтүстік немесе Бірінші Академиялық экспедиция дейтін аса бағалы этнографиялық материал жинады. (1733—1743 жылдар). Бұл экспедицияға қатынасқандар Г. Ф. Миллер (1705—1783 жылдар) мен И. Г. Гмелин (1709—1755 жылдар) Сибирь халықтары туралы толып жатқан жаңа мәліметтер хабарлады. Осы экспедиция отрядтарының біріне қатысқан Камчатканы зерттеп шыққан С. П. Крашенинниковтың (1713—1755 жылдар) «Камчатка жерінің сипаттамасы» деген еңбегіне ерекше назар аударуға тұрады, мұнда XVIII ғасырда әлі металл дегенді мүлде дерлік білмейтін рулық құрылыста өмір сүретін ительмендер (камчадалдар) туралы материалдар бар еді. Камчатканы зерттеп шыққан осы отрядқа екінші бір қатысушы Г. В. Стеллердің (1709—1746 жылдары) еңбегінде де көптеген қызықты байқаулар бар. Екінші Академиялық экспедиция (1768—1774 жылдар) Сибирь халықтары туралы бірқатар бағалы мәліметтер жинады. Оған қатынасқандар П. С. Паллас (1741—1811 жылдар), И. Г. Георги (1729—1802 жылдар), В. Ф. Зуев (1754—1784 жылдар) тунгустардың (эвенктердің), хантылардың, нен-

цілердің және басқа да халықтардың тұрмысын, әдет-ғұрпын, дінін, фольклорын толық сипаттап жазып берді, олардың рулық қатынастарының кейбір жақтарын атап көрсетті. И. И. Лепехин (1740—1802 жылдар) Поволжье, Урал және Россияның солтүстік Европалық бөлігі халықтарының этнографиясы жөнінде материал жинады.

Кейініректе орыс саяхатшылары мен зерттеушілері Жаңа және бертінгі Жаңа Дүниенің артта қалған халықтарын зерттеуге елеулі үлес қосты. Америкадағы ағылшын отарларымен тұрақты байланыс орнату үшін, XIX ғасырдың басында қолға алынған дүние жүзілік орыс саяхатына қатысушылар (И. Ф. Крузенштерн мен Ю. Ф. Лисянский, О. Е. Коцебу, Ф. П. Литке, А. П. Лазерев және басқалар), Океаний және Солтүстік Американың батыс жағалауындағы көптеген халықтарды сипаттап жазды. Россия-Американ компаниясының қызметкері, Юкон-эскимос және үндістер-атапаскілер тайпаларында болған Л. Я. Загоскин, олардың әдет-ғұрыптарына «Америкадағы орыс иеліктері бөлігінде жаяу жүріп жазылған сипаттамасы» деген кітабын арнады (1847 ж.) және материалдық мәдениет заттарының құнды коллекцияларын жинады. Миссионер И. Б. Вениаминов өзінің «Уналашкинск бөлімінің аралдары туралы жазбаларында» (1840 ж.) және басқа шығармаларында алеуттер мен тлинкиттердің әдет-ғұрыптарын егжей-тегжейлі сипаттап жазды. Тамаша ғалым-гуманист Н. Н. Миклухо-Маклай (1846—1888 жылдар) ұзақ уақыт бойы Жаңа Гвинея папуастарының арасында тұрып, орасан зор ғылыми құнды материалдар жинады.

Алғашқы тұрмыс тарихы ғылымының шығуы

Ұлы географиялық жаңалықтар ашылулар дәуірінде және кейінгі ғасырларда тез жинақталып, қорланған әрі өсе түскен этнографиялық материал табиғи түрде алғашқы тұрмыс қоғамының қалыптасуының түрлі теорияларының тууына әкеп соқты. XVIII—ғасырдың өзінде-ақ шотланд философы Адам Фергюсон (1723—1816 жж.) өзінің «Азаматтық қоғам тарихының очеркінде» (1767 ж.) белгілі дәрежеде этнографиялық материалда құрып, адам мәдениеті дамуының жалпы концепциясын жасауға тырысты. Ол тарихты үш дәуірге тағылық, варварлық және цивилизация дәуіріне бөлді. «Тағылық» пен «варварлық» арасындағы шекті Фергюсон жеке меншіктің енуі, аң аулау мен балық аулаудан тамақ табудың басымдық алған тәсілі ретінде егіншілік пен мал шаруашылығына көшу, деп санады. Фергюсон алғашқы тұрмыс коммунизмінің болғандығы туралы пікір айтқан алғашқылардың бірі болды.

Осындай көзқарастарды адамзат үш сатыдан: балалық, яғни тағылық күйден, жастық, яғни варварлық күйден және кәметтік, яғни «мәдени», «игі ниетті» күйден өтті деген қағиданы ұсынған неміс ғалымдары Иоганн Форстер (1729—1798 жж.) мен оның ұлы Георг (1754—1794 жж.) дамытты. Форстерлер барлық өздері зерттеген тайпалар мен халықтарды өздері белгілеген схеманың сатылары бойынша орналастырып, осы арқылы артта қалған тайпалар мен халықтарды тарихи дамудың жалпы тізбегіне енгізді.

XVIII ғасырдың көптеген басқа философтары мен тарихшылары алғашқы тұрмыстық қоғам туралы өздерінің қорытындыларын тұжырымдауға тырысты. Ғасырдың аяғына қарай бұл саладағы ғылым дамуының қорытындысы өткен шақ туралы тағылық немесе варварлық күйде болып отырған халықтарға қарап пайымдауға болатын адамзат мәдениетінің бірыңғай және

прогрессивті дамуын мойындау болды. Арта қалған халықтар мемлекетті де, жеке меншікті де білмейді, демек бұл мекемелер адамзат тарихында түбегейлі мәңгі-бақилық болып табылмайды. Мұндай қорытындылар алғашқы тұрмыс туралы ғылымның одан әрі дамуы үшін ерекше маңызға ие болды.

Алайда XIX ғасырдың бірінші жартысында бұған деген ынта қою күрт төмендеді. Бұл, бір жағынан, француз революциясынан кейін буржуазия капиталистік қатынастарды тұрақтандыруға тырысқандығымен түсіндірілетін еді; экономистер мен тарихшылар жеке меншіктің, семьяның, мемлекеттің мәңгілігі мен мызғымастығын негіздеуге тырысты, ал бұл алғашқы тұрмыстың бұрынғы ұғымынан бас тартуға және осы алыстағы өткен шаққа деген ынта қоюдың құлдырауына әкеп соқты. Ал, шынтуайтында, алғашқы тұрмыс туралы бұлыңғыр мәліметтерді «шынайы» тарихтың шеңберінен шығарып тастауды біршама оңай дәлелдеуге болатын еді. Этнография тап болған тұрпайы халықтардың даму дәрежесі мәдени адамзаттың ата-бабалары үшін тән болып келетіндігіне елеулі дәлелдер ғылым қарамағында әлі жоқ болатын. Бұл тек азды-көпті ықтималды болжау ғана еді. Салыстыру әдісін қолдану алғашқы тұрмыс тарихының нақтылы фактілері мен кезеңдерін анықтау мүмкіндігін бермейтін-ді.

Адамзаттың ең көне өткен шағының нақтылы фактілерін алғашқы тұрмыс археологиясының дамуы берді. XIX ғасырға қарай Европаның музейлерінде қазу кезінде табылған еңбек құралдары мен алғашқы тұрмыс адамдарының үй-мүлік заттарының көп коллекциясы жиналған болатын. Олар тарихи зерттеулердің объектісіне айналуы үшін бұларды классификациялау керек болды. Мұны алғашқылардың бірі болып, дат археологы К. Ю. Томсен (1778—1865 жж.) жасауға тырысты. XIX ғасырдың 30-ншы жылдарында басылып шыққан еңбектерде, ол алғашқы тұрмыс ескерткіштері жинағын, олардан жасалған материал бойынша

үш топқа: тас ғасыры, қола және темір ғасыры тобына бөлді. Кең көлемдегі археологиялық материал негізінде Томсен сонау Лукреций Кар заманынан бері жасап келе жатқан үш ғасыр теориясының дұрыстығын ғылыми жағынан дәлелдеді. Ол ешқандай шежірелік уақыттарды белгілемеді, қарулар өндірісінде дамудың түрлі сатыларының дәйекті алмасуын ғана көрсетті. Екінші бір дат археологы И. Я. Ворсо (1821—1885 жж.) Томсеннен едәуір ары барды. Ол қола ғасырындағы кісілерді жерлеу салтына қарай бірінен-бірі ажыратылатындығына, мұнда мәйіттермен бірге салынған заттар тиісінше әр түрлі екендігіне көңіл аударды. Сонымен ол жерлеу салтына қарай жерленген жерде табылған заттардың біршама шежіресін анықтауға мүмкіндік беретін зерттеу тәсілін ашты. Ворсо Томсен схемасын орнықтырып кеңейте түсті. Дат ғалымдарының ашқандарының археология үшін үлкен маңызы болды. Классификация системасын жасау тарихи концепцияларды құру мүмкіндігін берді, сонымен көп кешікпей мұндай концепция да пайда болды. Швед ғалымы Свен Нильсон 1838—1843 жылдары Томсен мен Ворсоның үш ғасырлық технологиялық системасына сүйеніп, салыстыру едісін пайдалана отырып, археологиялық және этнографиялық деректерді, өзінің мәдени-тарихи дәуірге бөлуін ұсынды. Нильсон адамзат дамуының төрт стадиясын: тағылық стадиясын, номадизм (көшпелі мал шаруашылығы) стадиясын, егіншілік стадиясы мен цивилизация стадиясын ажыратты.

Алғашқы тұрмыс археологиясының ашылған жаңалықтары мен қорытындылары ерең дегенде және баяу мойындалды. Әсіресе алғашқы тұрмыс археологиясының деректері библия докторинасына қайшы келген жағдайларда қарсылық көрсету күшті болды. Бұдан басқа XIX ғасырдың аяғына қарай археологтар жинақтаған барлық тас құрал-саймандар неолитке жататын. Палеолит дәуірінің құралдары археологтарға белгісіз болатын. Жүздеген мың жылдар бо-

лып саналатын адамзат тарихындағы өте үлкен кезең әзірге дерексіз қала берді. Сондықтан да француз археологы Ж. Буше де Перт (1788—1868 жж.) жасаған жаңалықтардың ерекше маңызы болды. Ол дерек соғылған тас қаруларды жинап алды да бұлар көне дәуірдегі мүйіз тұмсықпен, маонтпен бір мезетте өмір сүрген алғашқы тұрмыс адамның еңбек құралы екендігін дәлелдей бастады. Буше де Перт жаңалығы адамның шыққан тегін мың жылдардың түкпіріне ысырғаны сондай, бүкіл библиялық шежіренің мүлде аяғы аспанға келді. Клерикальды құлықтағы ғалымдар бұл жаңалықты өре тұрып, түрпідей қарсы алғандығы таң қаларлық жәйт емес еді. Алайда бірнеше әйгілі археологтар мен геологтардың еңбектері (Перствич, Д. Эванс, Ч. Лайель, Э. Лартэ т. б.) Буше де Перттің ашқан жаңалығын растай түсті.

Өліп қалған хайуанаттардың қалдықтарымен бірге адам сүйектерінің қалдықтары табу XIX ғасырдың бірінші жартысына жатады: 1825 жылы Мак-Инери мұндай қалдықтарды Англияның Оңтүстік Батысындағы үңгірден, 1833—1834 жылдары Шмерлинг — Бельгия үңгірлерінен тапты. Бұл жаңалықтар қазынды адамның бар екенін растады, бұл адамның шыққан тегі жайындағы (антропогенезі)¹ проблеманы қоюды жақындата түсті.

Адамның шығу тегі проблемасына ынта қою сонау антик заманда туды, бірақ бұлар орта ғасырда да, қайта өрлеу заманында да таза ой тұрғысынан шешілді. Рас, XVII—XVIII ғасырларда адам тәрізді маймылдар мен адамның ішкі органдарының құрылысы салыстыруға арналған бірнеше салыстырма-анатомиялық еңбектер пайда болды, бірақ бұл еңбектер антропогенез туралы ұғымның тұжырымдалуына жалпы сезінерліктей ықпал жасамады. Адамның шығуы проблемасы XIX ғасырда ғана, органикалық

¹ Грекше *ανθρωπος* — адам және *γενεσις* — шығуы.

эволюцияның заңдылықтары туралы Чарльз Дарвиннің (1809—1882 жж.) тамаша еңбектері жарық көргеннен кейін ғана іс жүзіндегі және теориялық берік негізге қойылды. Табиғи сұрыптау жолымен түрлердің шығуы» деген (1859 ж.) өзінің негізгі еңбегінде Дарвин адам эволюциясының проблемаларын арнайы қарастырмады, бірақ табиғи сұрыпталу ықпалымен өзгеріп отыратын орта жағдайларына бейімделу процесінде органикалық дүниенің заңды да прогрессивті дамуының өзі жасаған сындарлы теориясы мұның да тууы ХІХ ғасырдың орта шеніне қатысты антропология саласындағы зерттеуге орасан зор ықпал етпей қала алмады. 1863 жылы Дарвиннің ең жақын достары мен жолын қушылардың бірі Томас Гексли (1825—1895 жж.) «Табиғаттағы адамның орны» деген кітабын шығарды, мұнда эволюциялық теория тұрғысынан алып салыстырмалы анатомиялық фактілерді мұқият қарастыру негізінде адамның адам тәрізді маймылдармен ең жақын туыстығы туралы, әрі адамның төменгі формадан шыққандығы жайында тезис жарияланды.

1871 жылы Дарвиннің «Адамның шығуы және жыныстық сұрыпталу» деген еңбегі шықты, мұнда Дарвин салыстырмалы анатомияның, зоогеографияның, алғашқы тұрмыстық қоғам тарихының іс жүзіндегі деректерін өте кеңінен пайдалана отырып, негіздеп, біріншіден адамның хайуаннан шыққандығын, мұны Т. Гексли жасағаннан гөрі анағұрлым көп, жеріне-жете егжей-тегжейлі негіздеп берді, екіншіден осы заманғы адам тәрізді маймылдар эволюцияның бүйір бұтақтары екендігін және адам өзінің шығуын қайсыбір өліп құрып кеткен неғұрлым бейтарап формалардан бастайтынын көрсетті. Бұл кітап жарыққа шыққаннан кейін, адамның хайуаннан шыққан тегі туралы материалистік қағида антропогенез теориясының негізгі арқауына айналды.

Бірақ ғылымға орасан үлкен жаңа материал енгізіп, әрі өз еңбегінің негізгі қағидасын дәлелдеу үшін оны шеберлікпен

жинақтай отырып, Дарвин адамға эволюциясының басты қозғаушы күші ретінде жыныстық жағынан сұрыпталуды атады. Жыныстық сұрыптау гипотезасы бүкіл эволюция бойында адамның өзгеруі белгілі бір бағытта жүргенін, мәселен адамның миы мен қолы неге осыншама қатты қайта өзгерістерге ұшырағанын түсіндіре алмайтын. Бұл жағдай жыныстық сұрыптау гипотезасына байланысты бүтіндей бірқатар сын пайымдаулары мен көптеген жаңа гипотезалардың пайда болуын тудырды, оның үстіне Фридрих Энгельс «Маймылдың адамға айналу процесіндегі еңбектің ролі» деген мақаласында баяндаған антропогенездің еңбек теориясы ол кезде әлі жарияланбаған болатын¹.

Адам ата-бабаларының дене күші тұлғасы туралы пайымдауға боларлықтай қазба дүниелер Дарвиннің қол астында да, Энгельстің қол астында да мүлде жоқ еді. Бұл қазба дүниелер санының күрт артуы соңғы 60 жылдың ішіне тиісті болды да, түрлі континенттердегі геологиялық зерттеулер мен археологиялық қазындылардың қауырт өріс алуымен байланысты болатын. Осы еңбектердің нәтижесінде мол палеонтологиялық материалдар алынды, бұларды толығынан зерттеу адам эволюциясының кезеңдерін² қалпына келтіруге мүмкіндік берді.

Дегенмен археологияның табыстары мен палеонтологияның тууына қарамастан алғашқы тұрмыстық қоғам мен оның дамуы туралы ұғымның негізгі дерек-төркіні бұрынғыша этнография болып қала берді. Этнография жаратылыс-ғылыми эволюционизмнен жалпы адам қоғамының, атап айтқанда, алғашқы тұрмыстық қоғамның прогрессивтік даму идеясын иемденді. Этнографияда бұл идеяны дамытқан бағытқа «эволюциялық мектеп» деген ат тағылды. Бұл мектепке жататын ғалымдарды тарихи

¹ Энгельстің бұл еңбегінің маңызы туралы 2-тарау, § 1 қараңыз.

² Бұлардың шолуын 2-тарау, § 1 қараңыз.

дамудың бір ыңғайлығы мен оның қарапайымнан күрделіге қарайғы бір бағыттылық идеясы біріктірді. Толып жатқан фактілер шығу тегінің ортақтығымен де, одан арғы аралас-құраластығымен де байланыспаған жер шарының түрлі аймақтарындағы халықтарда материалдық мәдениет, әдет-ғұрып, діни т. б. салалардай ұқсас құбылыстардың туғанын көрсетті. Эволюциялық мектеп бұл фактілердің түсінігін бір жолмен дамып отырған әрі сол себептен де әр түрлі халықтарда материалдық және рухани мәдениеттің біркелкі элементтерінің тууына әкеп тіреген адам психикасының бірлігінде деп білді. Неғұрлым айқын психологиялық дүниеге көзқарас неміс этнографы Адольф Бастианның (1826—1905 жж.) көптеген еңбектерінен, ең алдымен, оның 1860 жылы басылып шыққан «Тарихтағы адам» деген үш томдық еңбегінен табылады. Бастиан «стихиялық» немесе «элементарлық» ой-пікір өздерінің дамуының белгілі бір кезеңінде барлық халықтарға тән және барлық халықтар мәдениетінің тұтастығына жағдай жасайды, деп есептеді. Бірақ әрбір халық кейініректе туатын «идеялардың белгілі бір тобын өзінен-өзі дамытады» осы «халықтық идеялар» халықтардың этникалық айырымдарына жағдай жасайды деді. Тарихты психологиялық жағынан алып түсіндіру әрекеті Бастиан еңбегінің әлсіз жағы болды, бірақ адамзат пен оның мәдениетінің тұтастығын мойындау сол кездегі ғылымды дамытуда зор роль атқарды.

Эволюциялық мектептің көрнекті өкілі (мұны тіпті оның негізін қалаушы деп те санайды) ағылшын этнографы Эдуард Тэйлор (1832—1917 жж.) болды; оның басты еңбектері — «Алғашқы тұрмыс мәдениеті» (1871 ж.) мен «Антропология» (1881 ж.). Тэйлордың негізгі идеясы мынада: қоғам мен оның мәдениеті органикалық дүниенің дамуы сияқты бірте-бірте төменгі формалардан жоғарыға қарай дамиды. Табиғаттың даму заңдарын адам қоғамына қатенен көшіре отырып, Тэйлор бүкіл мәдениет біріне-бірі азды-көпті тәуелсіз дамиды және

не қатарлар құрайтын жеке құбылыстардан тұрады, қатарларда өмір сүру жолындағы күрес заңы негізінде, неғұрлым жетілген элементтер аз жетілгендерін ығыстырады. еңбектің үздік жақсы қарулары тұрпайы ағаш балталарды ығыстырады, жоққа сенушілік ағарту ісіне жол береді т. т. деп жобалады. Мұнда Тэйлор мен оның жолын қуушылар әрбір эволюциялық қатардың олардың байланысы мен өз ара шарттастығын қарастырмай, екінші қатарға тәуелсіз етіп құрастырды. Дегенмен Тэйлордың теориясы осы түрінде сол заманғы артта қалған халықтардан бүкіл адамзат дамуының бұрынғы сатыларын көруге, бұл халықтар алдыңғы қатарлы халықтардың мәдениет дәрежесіне әлі жетпегендігін, сол кезде көптеген ғалымдар ойлағандай қалжырап, құлдырап кеткен халықтар емес екендігін дәлелдеуге мүмкіндік берді. Тэйлор адамзаттың әуел бастапқы күйін зерттеудің кілті алғашқы тұрмыс археологиясының қолында деп санады, сөйтіп оның дәуісиз еңбегі қорытылған тарихи құрылыстар үшін археологиялық және этнографиялық материалды жақындастыру болды. Ол алғашқы тұрмыстық қоғамның тарихын зерттеудің маңызды дерек-төркіні ретінде сол заманғы халықтардың тұрмысы мен ұғымдарында сақталған сарқыншақтардың маңызын атап көрсетті.

Сондай-ақ ағылшын Герберт Спенсер (1820—1903 жж.) Шотланд Джон Фергюсен Мак-Леннан (1827—1881 жж.), австриялық Юлиус Липперт (1839—1909 жж.) ағылшын Джон Леббок (1834—1913 жж.) эволюциялық мектептің көрнекті өкілдері болды. Леббокқа археологиялық және этнографиялық фактілерді салыстыруға негізделген алғашқы зерттеулердің бірі («Көне заман қалдықтарын және осы заманғы тағылардың мінез-құлықтары мен әдет-ғұрыптарын зерттеу негізінде алға қойылған тарихқа дейінгі замандар немесе адамзаттың алғашқы тұрмыс дәуірі», 1865 ж.), сондай-ақ тас ғасырын екі дәуірге бөлу оларға «палеолит» және «неолит» деп атау жатады.

Липперт едәуір дәрежеде мәдениет тарихына материалистік көзқарасқа жақындай түсті. Өзінің кітабын («Мәдениет тарихы», 1881—1887 жж.) ол «Мәдениет тарихы дегеніміз — адамзатты төменгі де қайыршылық күйден, оның қазіргі алып отырған биігіне көтеріп шығарған сол еңбектің тарихы» деген сөздермен бастайды. Ол адамның іс-әрекетіне ықпал ететін ояну өте сан алуан және тіпті қарама-қайшы да келеді, бірақ, сайып келгенде, олардың бәрі тіршілікті қолдау туралы қамқорлыққа келіп тіреледі деп есептеді.

Жаратылыс ғылыми эволюционизм археологияның дамуына да үлкен ықпалын тигізді. Француздың аса ірі археологы Габриель Мортилье (1821—1898 жж.) әккі эволюционист болды. Ол археологиялық зерттеулерге геология, палеозоология және антропология әдістерін қолданды да, мол материалдарды зерттеу қорытындысында өзінің маңызын қазірге дейін сақтап отырған палеолиттің жалпы шежірелік классификациясын ұсынды. Адам қоғамының дамуы Мортилье бойынша технологияның дамуымен шарттасады. Адам дамуының шежірелік кезеңдерін ол геологиялық белгілерге қарай анықтады. Мұнда Мортилье адамзаттың ең көне тарихы, атап, айтқанда, материалдық мәдениет заттары формаларының өзгеруі биология заңы бойынша дамыды деп қатеден санады.

Осындай көзқарастарды неолиттің, Европаның қола және ерте темір ғасырының шежірелік классификациясын жасаушы кернекті швед археологы Оскар Монтелиуста (1843—1921 жж.) ұстады.

Өзінің адамзаттың бірыңғай прогрессивті даму идеясымен қоса алғанда эволюционизм алғашқы тұрмыс тарихының негізгі кезеңдерінің схемасын, оның қоғамдық системасын қайта құрып, зерттелетін проблемалардың аумағын кеңейтуге әрекет жасауға мүмкіндік берді.

Мұндай бірінші әрекет семья тарихын зерттеудің бастамасын жасаған швейцар тарихшысы және юрисі Иоган Якоб Бахо-

фенге (1815—1887 жж.) тиісті еді. «Аналық право» деген өзінің негізгі еңбегінде (1861 ж.) және басқа жұмыстарында көбіне антик материалды, бірақ археологиялық және этнографиялық деректерді қамти отырып, Бахофен алғашқы тұрмыс адамзаты әуел бастапқы ретсіз жыныс қатынастарынан («гетеризм»¹) аналық («гинекократия»²), ал содан соң әкелік правоға («патернитет» немесе «патриархат») қарай дамығандығын көрсетті. Бахофен сол кезде үстемдік еткен алғашқы адамдар семья болып өмір сүрген, ал олардың басы ерлер болды деген патриархалдық теорияға өзінің идеяларын қарама-қарсы қойды. Ол алғашқы тұрмыс дәуіріндегі әйелдердің қоғамдық бас болуы тек кейбір халықтардың тарихына ғана тән кездейсоқтық немесе жеке құбылыс болып табылмайды, тарихи процестің бүкіл адамзат үшін универсалды кезеңі болып табылады деп санады. Алайда Бахофен семья дамуының негізі діни идеялардың эволюциясында деп теріс түсінді.

Бахофеннің кітабын әуел баста ғалымдар елемей қала берді, ал «Аналық право» шыққаннан соң төрт жылдан кейін, шотланд юрисі Джон Фергюсон Мак-Леннан (1827—1881 жж.) «Алғашқы тұрмыс некесі» деген еңбегін шығарды, мұнда Бахофеннің идеяларына үйлесетін кейбір қорытындыларға дербес келді. Мак-Леннанның еңбегі оның алғашқы тұрмыс қоғамдарында әр түрлі топтың мүшелері арасында неке қиысу әдеттерінің жаппай тарап, бұларды бір таптың мүшелері арасында тыйым салғандығын көрсету болды. Бұл құбылысты Мак-Леннан экзогамия³, ал неке топ ішінде қиылысатын кері тәртіпті эндогамия⁴ деп атады. Алайда ол барлық тайпалар экзогамды және эндогамды болып бөлінеді және экзогамия себептері жаңа туған қыз балалар-

¹ Грекше *εταίρα* — дос-жар; Гректерде еркін тіршілік салтындағы әйелдер.

² Грекше *γυνή* — әйел және *κράτος* — күш, билік.

³ Грекше *ἔξω* — сырт және *γάμος* — неке.

⁴ Грекше *εἶδο* — ішкі.

ды өлтіріп тастау әдетінен туған әйелдердің жеткіліксіз болуы деп қатеден санады. Бұл ешқандай елеулі фактілерге сүйенбеген ғалымның ойдан қосқаны еді.

Алғашқы тұрмыс қоғамын зерттеуде бұрын аталып та өткен көрнекті америка ғалымы Льюис Генри Морганның (1818 — 1881 жж.) аса маңызды еңбегі бар. Ол өзінің ілімін «Көне қоғам» деген еңбекте (1877 ж.) неғұрлым толық баяндаған; сондай-ақ Морганның «Туысқандық және қасиет системасы» (1870 ж.) және «Америка жергілікті халықтарының үйлері және үй іші тіршілігі» (1881 ж.) деген еңбектерінің маңызы зор болды. Оның қорытындылары этнографиядан, археологиядан, әрі жер шарының барлық бөліктерінің тарихынан көптеген фактілерге негізделді, бірақ солтүстік америка үндістер-ирокездеріндегі қоғамдық қатынастарды Морганның зерттеуі мен ирокез руының реконструкциясы ерекше маңызға ие болды.

Морган ілімінің негізіне адамзат пен оның мәдениетінің прогрессивті дамуының тұтастық принципі алынған, бірақ басқа эволюционистерден айырмашылығы, Морган әрқашан да дәйекті болмағанымен бұл прогрестің себептерін қоғам дамуының материалдық жағдайларында деп білді, бұл ол жасаған алғаш тұрмыс тарихының дәуірленуінен көрінеді. Морган идеализмнен толық қол үзе алмады (ол, мәселен, меншіктіктің емес, «меншіктік идеясының» дамуы болып жатады деп санады), бірақ оның ақырғы қорытындылары стихиялық материалистік қорытынды еді. Морган алғашқы тұрмыстық-қауымдық құрылыстың негізгі ұясы, ең арғы аналық формада ең кейінгі әкелік формаға қарай дамыған ру екендігін көрсетті. Ол алғашқы тұрмыстық қоғамның экономикасы қауымдық меншікке негізделгенін және коллективизмнің бұл принципі алғашқы тұрмыс халықтарының қоғамдық өмірінің басқа жақтарын да, соның ішінде олардың семьялық-некелік ұйымдарының бастапқы формаларын да анықтағанын тапты. Бахофен мен Мак Леннаннан кейін іле-ша-

ла Морган неке және семья тарихын қалпына келтіруге тырысты және тарихтың таң сәрісінде өмір сүрген еш нәрсемен шектелмеген некелік қатынастардан өзіне замандас қоғамның моногамиясына дейінгі бұлардың дамуының бірқатар кезеңдерін белгіледі.

Морганның бірқатар жеке болжамдары, соның ішінде кейбір өзі реконструкциялаған семьяның ең ескі формалары, өзі ұсынған дәуірлеу, тағы сондайлардың ғылымның бұдан әрі дамуы мен ескіргендігіне қарамастан, бүтіндей алғанда, оның ілімі қазірде де, өз күшінен айырылған жоқ.

Морган көзқарастарына жақын көзқарастарды ұстаған ғалымдардың арасында көрнекті орыс тарихшысы және этнографы Максим Максимович Ковалевскийді (1851—1916 жж.) атауға болады. Алғашқы тұрмыс қауымындағы семья, ру және қауым туралы өзінің еңбектерінде Ковалевский славян және кавказ материалын кеңінен пайдаланды. Матриархаттан патриархатқа көшудің проблемасын қарастыра келіп, ол қауымның әр түрлі формаларының мұрагерлігі туралы мәселені тұжырымдады және бұл формалардың универсалды таралуын дәлелдеді.

Алғашқы тұрмыс тарихының марксистік концепциясының жасалуы

Ғылымның дамуы К. Маркс пен Ф. Энгельстің еңбектерінде алғашқы тұрмыс тарихының пайда болуын әзірледі. Марксизмнің негізін қалаушылар алғашқы тұрмыстық қоғам тарихына талай назар аударды. 1880 жылы Маркс алғашқы тұрмыстық қауымдық формацияның тарихы жөніндегі арнаулы зерттеуді бастап, ал ол қайтыс болғаннан кейін Энгельс жалғастырып аяқтады. Бұл 1884 жылы шыққан Энгельстің «Семьяның, жеке меншік пен мемлекеттің шығуы» деген еңбегі еді. Зерттеудің негізіне Л. Г. Морганның «Көне қоғамы» алынған еді, бірақ Энгельс Морган қорытқан материалды қайта өңдеді, оны жаңа фактілер-

мен және қорытындылармен толықтырды және алғашқы тұрмыс тарихи процесін дәйекті-материалистік тұрғыдан түсіндіріп шықты.

«Семьяның, жеке меншік пен мемлекеттің шығуында» Энгельс алғашқы тұрмыстық қауымдық формацияның бастапқы және ақырғы межесін белгілеп берді және оның дамуының негізгі заңдылықтарын ашты. Энгельс бойынша алғашқы тұрмыстықтың, сондай-ақ кейінгі әлеуметтік-экономикалық формациялардың да тарихи процесінің негізі өндіргіш күштердің прогрессивті дамуы болды, әрі бұл процесс оның варианттарының барлық нақтылы-тарихи өзгешеліктері бола тұра алғашқы тұрмыс адамзатының барлық топтары үшін негізінен универсалды болды. Алғашқы тұрмыс экономикасы жеке меншіктің тарихи алғы саласы болған коллективтік қауымдық-рулық меншікке негізделді; аналық ру және оған тән топтық және қосақ семья формалары әкелік рудың және патриархалдықтың, ал одан кейін моногамды семьяның тарихи жағынан алдынан келеді. Алғашқы тұрмыстық халық өкіметі халықтан бөлінген таптық езгінің органы — мемлекеттің тарихи жағынан алдынан келеді.

Мұнымен бірге Энгельстің еңбегі өз дамуында озат және артта қалған халықтардың арасындағы тарихи өз ара қатынастарды түсіну үшін методологиялық нұсқау берді. Өйткені адамзат дамуы әрқашан да ортақ біртұтас тарихи заңдылықтармен анықталғандығын мойындау бұлардың алғашқылары ғана тарихтың белсенді субъектісі болып табылады-мыс, әрі сондықтан да екіншіге басшылық етуге тиіс деген «мәдени» немесе «тарихи» және «табиғи» немесе «тарихқа дейінгі» халықтарды қарама-қарсы қою үйлеспейді ғой.

Алғашқы тұрмыстық қоғам туралы жаңа ілім сол заманғы көптеген ірі тарихшылар мен этнографтардың көзқарастарының дамуына айтарлықтай ықпал етті. Мәселен, Бастиан, Тэйлор, Ковалевский өздерінің кейінгі еңбектерінде матриархатты алғашқы

тұрмыстық қоғам дамуының универсалды-тарихи стадиясы ретінде қарастырды. Орыстың белгілі экономисі Н. И. Зибер (1844—1888 жж.) «Алғашқы тұрмыстық мәдениет очерктерінде» (1883 ж.) Маркс пен Энгельстің қорытындыларына сүйеніп, олардың көзқарастарын Россияда таратуда көп еңбек сіңірді.

XIX ғасырдың аяғында — XX ғасырда алғашқы тұрмыс тарихының дамуы

Бірақ, бүтіндей алғанда, алғашқы тұрмыс туралы маркстік ілім буржуазиялық ғылым тарапынан дұшпандық көзқарас тудырды, бұл алғашқы тұрмыс тарихының материалистік ұғымын тек жоққа шығарып қана қойған жоқ, сондай-ақ Морган мен эволюционизмнің аса ірі өкілдері ұсынған адамзаттың бірлігі мен прогрессивті даму идеяларын да жоққа шығарды. Эволюционизммен күрес оңайлатылған бір беткейлік пен оған тән құлдықтардың схематизмімен жеңілдей түсті. Сондықтан да марксизмнің жаулары бұдан әрқашанда тек эволюционизмнің түр ерекшеліктерін көруді және оны Морганның, тағы сондайлардың эволюционистік конструкцияларын, қателерін сынап «жоққа шығаруды» артық санады.

Буржуазиялық ғылымда ең ықпалды антиэволюциялық бағыттардың бірі тарихи прогрестің эволюциясы ұғымына мәдени диффузия, яғни мәдени құбылыстардың кеңістіктік орын алмасуы ұғымын қарсы қойған диффузионизм болды.

Диффузионизмнің пайда болуына неміс географы және этнографы Фридрих Ратцель (1844—1904 жж.) жасаған антропогеографиялық ілім дейтін алғы жағдай жасады. Эволюционистер мәдениеттің әрбір құбылысын оның тұрмыста қолдануының нақты жағдайларынан аулақ эволюция желісіндегі буын ретінде ғана қарастырып отырған кезде, Ратцельдің еңбектеріндегі жаңа да маңызды дүние осы құбылыстар байқалатын

нақтылы, ең алдымен географиялық жағдайлар мәдени құбылыстарды зерттеуге ұмтылу болды. Өзінің «Антропогеография» (1882—1891 жж.), «Халықтану» (1885—1888 жж.), «Жер және тіршілік» (1901—1902 жж.) деген еңбектерінде ол табиғат жағдайлары туғызған халықтар мәдениеті арасындағы айырмашылықтар мен халықтар арасындағы өз ара әрекеттік формалары: тым көбейіп кету, жаулап алу, айырбас, сауда, тағы басқаларды зерттеді. Егерде эволюционистер мәдени құбылыстарды қайдағы бір өз дамуындағы дүние деп ұқса, Ратцель үшін мәдениетті халық жасайтындығы және оның дамуы жеке халықтардың тарихымен байланысты екені анық еді. Бірақ, мұнымен бірге Ратцельдің антропогеографиясында көп кешкіпей реакцияшыл ғалымдар эволюционизмге қарсы шығу үшін пайдаланған тұжырымдар да болды. Ратцельдің бақылауларынан, олар қоғамның дамуы бүтіндей географиялық ортамен анықталады, табиғат жағдайларының сан алуандығынан адамзат бірыңғай заң бойынша дами алмады, әр түрлі халықтарда мәдениеттің және құбылыстарының ұқсастығы — ұқсас жағдайлардың және дамуының ұқсас дәрежесінің нәтижесі емес, дайым оларды бір халықтардың екіншілерімен алмасуы ғана деген қорытынды жасады.

Сонымен адамзаттың даму жолдарының жалғыздығы туралы эволюционистік теорияға оның көптігін, тіпті тарихи даму варианттарының кездейсоқтығын қарама-қарсы қойды. Дат социологы Конрад Старке адамзат дамуының екі түрлі жолдарының теориясын: егіншілік — аналық бағыттағы және малшылық — әкелік бағыттағы жолдарын ұсынды. Неміс социологы Эрнст Гроссе (1862—1924 жж.) семья типтерін шаруашылық формаларымен қалай болса солай салыстыра салып, аналық тек «төменгі сатыдағы егіншілік» шаруашылығымен ғана байланысты деген қорытындыға келеді.

XX ғасырда алғашқы тұрмыс тарихы са-

ласында әр түрлі концепциялар жасаған бүтіндей этнографиялық мектептер туды.

Осындай алғашқы мектеп, аса ірі неміс этнографы — африканисі Лео Фробениус (1873—1928 жж.) тікелей алғы атасы болған Германиядағы «мәдени топтар» мектебі еді. Мәдени құбылыстарды картографиялай отырып, белгілі бір географиялық ауданда бүтіндей бірқатар белгілерді (негізінен алғанда материалдық мәдениет саласынан) ұштастыру жеке мәдени провинцияларды («топтарды») бөлуге мүмкіндік береді, деген қорытындыға келеді. Алайда осы этнография мен археология үшін өзінен-өзі маңызды да жемісті ашылған жаңалық Фробениус еңбектерінде мүлде теріс пайымдалып түсіндірілді. Ол «мәдениетті» жанды тіршілік иелеріне ұқсас адамдарға тәуелсіз дербес дамитын ерекше организмдер ретінде алып түсінді. Мәдениетті халық жасамайды, табиғат жағдайлары тудырады деп санады ол. Ол табиғаттың басқа жағдайларына көшірілуі мүмкін, әрі сонда оның дамуы басқа жолмен кетеді де ескі мәдениеттердің өз ара әрекеттесуінен жаңалары тууы мүмкін деді. Ратцельдің антропогеографиялық ілімі сияқты бұл идеяларды «мәдени топтар» мектептерінің негізін қалаушы Фриц Гребнер (1877—1934 жж.) де іліп әкетті. Гребнер бойынша мәдениеттің әрбір элементі (материалдық тұрмыс заттары, әдет-ғұрыптар, діни ұғымдар т. б.) әйтеуір бір орталықтан шығады, қайдағы бір орында тарихта бірақ рет пайда болған, бір «мәдени топқа» жатады және сонымен бірге түрлі елдерге таралады. Мұндай еркінше іріктеліп алынған элементтер бойынша жасалған ұғым болып келетін «мәдени топ» уақыт шеңберінде дамымайды, географиялық кеңістікте тек басқа «топтармен» өз ара әрекеттеседі. Бір «топтың» элементтері диффузия жолымен таралып басқа мәдени «топтың» элементтері үстіне қосылып кете алады. Мәдениеттің бүкіл тарихы дегеніміз — бірнеше «мәдени топтардың» және олардың өзінен-өзі қоспаларының жер шары бойынша бір-бірімен араласуының («қат-

қабаттасуының») тарихы. «Мәдени топтар» теориясы тарихқа күрт қарсы теория: дамудың дәйекті сатыларында Гребнер әр түрлі «топтарға» қатысты құбылыстарды ғана көреді. Ол адамзат тарихы мен оның мәдениетінде ешқандай қайталаушылық, демек еш қандай заңдылық та жоқ деп есептеді.

Гребнер теориясы «вена мәдени-тарихи мектептері» этнографтарының еңбектерінде одан әрі дамытылды. Католиктік патер, діни дүниеге көзқарастың, жеке меншіктің және патриархалдық өкіметтің мызғымайтындығын дәлелдеу мақсатын ашықтан ашық көздеген Вильгельм Шмид оның құрушысы және көп жыл бойы басшысы болды. Шмид оған жалған тарихизм элементтерін енгізіп гребнерлік әдістің түрін біраз өзгертті. Белгілі бір тарихи схема бойынша мыс Ескі Дүниенің халықтарының «тұрпайы арғы мәдениетінен» «жоғарғы мәдениетіне» дейін «мәдени топтарды» жалғастырып орналастырып,— ол бір жағынан, дамудың біріне-бірі тәуелсіз екі параллель патриархалдық және матриархалдық бағытын конструкциялауға — екінші жағынан, «патриархалдық халықтарда» таптық қоғамның жоғарыда аталған институттары мен идеялары әуел бастан өмір сүргендігін тұжырымдауға тырысты.

«Мәдени топтар» теориясы археологтарға да ықпалын тигізді. Австрия археологы және этнографы Освальд Менгин (1888 жылы туған) өзінің «Тас ғасырының бүкіл дүние жүзілік тарихында» (1930 ж.) археологиялық материалда алғашқы тұрмыс қоғамының тарихы — түрлі «мәдени топтарға» жататын жеке тайпалардың небары тек мекен ауыстыруының — (миграциясының) нәтижесі ғана екендігін дәлелдеуге тырысты. Нәсілшілдік элементтері бар Менгиннің көзқарастары оны гитлеризммен ынтымақтасуға әкеп соқты. Неміс археологы Г. Коссинна (1858—1931 жж.) оған жақын реакциялық идеяларды өрбітті, ол археологиялық мәдениеттің этникалық анықтамасының методикасын жасаумен шұғылданды, бірақ бұлар-

дан ол нәсілдер мен халықтардың әуелгі қасиеттерінің көріністерін ғана, ал тарихи процестен — жаулап алулар, миграциялар және өз ара алмасулар жолымен осы қасиеттердің таралуын ғана көрді. Өзінің зерттеулерінде Европаның мәдени дамуын, Германия жаулап алуларының нәтижесі ретінде көрсетуге тырысқан, шегіне жеткен ұлтшыл Коссинна фашистік Германия археологиясының атасы болды.

Диффузионизм кейбір ағылшын диффузионистері германдықтарға қарағанда өздерінің көзқарастарында азырақ дәйекті болғанына қарамастан Англияда этнография мен археологияға ықпал етті. Ағылшын этнографиясындағы бұл бағыттың көрнекті өкілі Уильям Риверс (1864—1922 жж.) өзі 1914 жылы басып шығарған екі томдық «Мелания қоғамының тарихында» эволюционистік және диффузионистік көзқарасты біріктіріп қосуға тырысты. Адамзаттың прогрессивті дамуын мойындай отырып, Риверс, сонымен бірге мұның аса маңызды стимулы халықтардың қоян-қолтық байланысы мен мәдениеттердің ұласуы деп санады. Диффузионизм идеясын Эллиот Смит (1871—1937 жж.) пен Уильям Джемс Парри (1949 жылы өлді) қисынсыздыққа дейін жеткізді, олар осы жерден ол бүкіл жер шарына таралды-мыс деген цивилизацияның тек бір ғана дүние жүзілік орталығы — Египетті мойындады. Аса көрнекті ағылшын археологы Гордон Чайлд (1892—1957 жж.) диффузионистік көзқарастарды марксизммен біріктіруге тырысты. Ол алғашқы тұрмыстық қоғам туралы маркстік ілімнің негізгі қағидаларын мойындады және сонымен бірге халықтардың қоныс ауыстыруының маңызы мен бір мәдениеттің екіншіге ықпалын асыра көрсетті.

Бүтіндей алғанда этнография мен археологиядағы ерекше ағым ретінде диффузионизмге кейбір ортақ сипаттар тән болып келеді. Диффузионистер әр түрлі халықтардың мәдениеттеріндегі ұқсас дүниенің бәрі өз ара алмасулардың, миграцияның немесе мәдениет элементтерінің, немесе бү-

тін мәдениеттің жай диффузиясының нәтижесі болып табылады, деп санайды. Олардың пікірі бойынша барлық ашылған жаңалықтар мен өнер табыстары тек бір-ақ рет жасалғанда бір тұтас орталықтардан таралған. Мәдениет тарихында алмасулар мен қоныс ауыстырулардың ролін тым асыра бағалай отырып, диффузионистер жеке халықтар мәдениеті ішкі дамуының маңызын жоққа шығарады, бұл аса маңызды тарихи рольді бір халыққа таңып, екінші халықтың осындай ролін жоққа шығаратын ұлтшылдық және нәсілшілдік теорияларды жасауға мүмкіндік береді. Алайда, барлық диффузионистерге нәсілшілдік көзқарастарды таңу қате болған болар еді, нәсілшілдік көзқарастар диффузионизмнен шығатын тура да міндетті қорытынды болып табылмайды.

Бірінші дүние жүзілік соғыстан кейін көп кешікпей Англияда этнографиядағы «функционалдық мектеп» пайда болды, мұның негізін қалаушы Бронислав Малиновский (1884—1942 жж.) еді. Мәдени-тарихи мектептен айырмашылығы, бұл мәдениеттен түрлі элементтердің өзінен-өзі қосылысын емес, мәдениеттің әрбір элементі өзінің әлеуметтік функциясын атқаратын бүтін тұтастығын көрді. Алайда осы дұрыс тезис функционалистерде жалған түсіндіріліп кетті. Малиновский мәдениет құбылыстарын түсіндіруге тарихи тұрғыдан қараудан бас тартуға шақырды, өйткені оның басы мен аяғы танылып болмайды-мыс, деді. Функционалистер, олар қалай шыққандығын емес, қоғамдық институттардың қалай әрекет ететінін зерттеу керек, деп дәлелдеді.

Америка Құрама Штаттарында антрополог, этнограф және лингвист Франц Боас (1858—1942 жж.) негізін қалаған «тарихи мектеп» дейтін қалыптасты. Боас пен оның шәкірттерінің теориялық көзқарастары (Уисслер, Хрдлички және басқалар) мәдени топтар теориясына жақын («тарихи мектеп» бұл терминді «мәдени ареалдар» ұғымымен алмастырды) және, сайып келгенде, адамзат тарихының тұтастығын жоққа шығаруға әкеп соқты. «Тарихи мектептің» көпте-

ген өкілдері өз көзқарастарында диффузионизммен ұштасып кетті.

Екінші дүние жүзілік соғыстан кейін жаңа әлеуметтік-этнографиялық теориялар пайда болды. Американдық этнографиясындағы «этнопсихологиялық бағыт» осындай, мұны жақтаушылар сол халықтың «характер құрылымымен» анықталатын әр халыққа ерекше «мәдениет моделі» тән болып келеді деп дәлелдейді. Бұл құрылым ұрпақтан ұрпаққа беріледі және бұған неғұрлым жоғары психикалық типті халық ықпал еткенше өзгеріссіз қалады-мыс. Дүниеде алғашқы тұрмыстан бүгінгі күнге дейін бүкіл өне бойы өзгеріссіз қалып отырған, бірақ басқалардан өзінің «әлеуметтік құндылығымен» қалып отыратын толып жатқан сан мыңдаған «мәдениет модельдері» өмір сүреді дейді. Этнопсихологиялық мектептердің тарихқа қарсы және отаршылдық бағыты бүкіл дүние жүзінің ғалымдары арасында күрт теріс реакция тудырды.

Осы заманғы шетелдік ғылымда кеңінен таралып отырған екінші бағыт неозволюционизмнің немесе плюрализмнің¹ көп бағыты эволюция теориясы деген ат алды. Неозволюционистер дамудың бірқатар жекелеген, өз ара байланыспайтын бағыттарына бөлініп бытырайды-мыс, деп тарихи процестің бірлігін жоққа шығарады. Егер эволюционизм үшін тарихтың, тек бірыңғай сипаттары өмір сүрген болса, енді неозволюционизм тек оның арнаулы, жалпы заңдылықтарға бағынбайтын варианттарын ғана көреді.

СССР-де алғашқы тұрмыс тарихының ғылымы

Алғашқы тұрмыс тарихының марксистік концепциясын дамытуда осы мәселелерге байланысты XX ғасырдың 20-шы жылдарында-ақ зерттеу жасай бастаған СССР ғалымдары жетекші роль атқарды. Олар алғашқы тұрмыс қоғамының тарихын материа-

¹ Латынша pluralis — толып жатқан.

листік тұрғыдан түсінудің пайдасына жаңа аргументация берген көп антропологиялық, этнографиялық, әсіресе көрнектісі Энгельс өмір сүрген кезде мүлде жоқ болған дерлік археологиялық материалды зерттеді.

Антропологтар В. В. Бунактың, Г. А. Бонч-Осмоловскийдің, Г. Ф. Дебецтің, М. М. Герасимовтың, М. Ф. Неструхтың, Я. Я. Рогинскийдің еңбектері адамның қалыптасу кезеңдері, сонымен бірге адам қоғамының шығу жолдары туралы ұғымдардың жинақталуына жол ашты. Археологтар П. И. Борисовскийдің, А. Я. Брюсовтың, П. П. Ефименконың, А. П. Окладниковтың, В. И. Равдоникастың, С. П. Толстовтың, П. Н. Третьяковтың, А. А. Формозовтың және басқалардың еңбектерінде алғашқы тұрмыс экономикасы мен мәдениетінің реконструкциясына арналған аса маңызды заттай деректер болды. Этнографтар А. М. Золотаревтің, Е. Ю. Кричевскийдің, Д. А. Ольдереггенің, А. С. Токаревтің, С. П. Толстовтың және басқалардың зерттеулері рудың, семьяның, алғашқы тұрмыстың басқа да институттарының даму процесін түсінуге көмектесті. Совет тарихшылары алғашқы тұрмыс адам табыны туралы біздің білімімізді көп жағынан нақтылап жүйеге келтірді (Ю. И. Семенов), матриархат пен оның патриархатқа айналу механизмі (М. О. Косвен), рулық қоғамның ыдырап, ертедегі таптық қатынастардың қалыптасуы (Ю. П. Аверкиева, С. А. Токарев және басқалар) туралы ілімді елеулі түрде нақтылады.

Сонымен бірге бірқатар жағдайларда Морган—Энгельс мұраларына догмалықпен қарау, олардың жекелеген ескіріп кеткен қағидаларын канондау орын алды, бұл біздің елімізде алғашқы тұрмыс тарихы ғылымның дамуын баяулатты.

Совет ғалымдары «мәдени топтардың», функционализмнің, неоэволюционизмнің т. б. антимарксистік теорияларына қарсы күреске үлкен көңіл бөлді. Бұл жағынан алғанда марксизм дұшпандарының пікірі бойынша Морган мен Энгельстің негізгі қағи-

даларына қарсы келеді-мыс делінген этнографияның жаңа деректерін зерттеп, ғылыми пайымдап түсіндіру маңызды роль атқарды. Мәселен, аналық тектің универсалдығы туралы қағиданы дамыта отырып, совет этнографтары мәдени-тарихи мектептің жолын қуушылар патриархалдық малшылық «көне арғы мәдениеттің» кәдуілгі өкілдері ретінде қарастырған Сибирьдің көптеген халықтарында матриархалдық сарқыншақтардың бар екенін көрсетті. Үнді-европа халықтарында аналық тек қалдықтарының табылуы «арий» халықтардың шынайы патриархалдық құрылысы туралы («арий емес матриархат» теориясы) тұжырымдардың негізсіздігін көрсетті.

Алғашқы тұрмыс қоғамы туралы совет ғылымының дамуына көрнекті тіл маманы және археолог Н. Я. Маррдың (1864—1934 жж.) көзқарастары айтарлықтай, бірақ көп жағынан қарама-қайшы ықпал етті. Негізіне дүние жүзінің барлық тілдері даму процесінің бірлігі мен олардың стадиялық классификациясы туралы тұжырымдалынған өзі жасаған «Тіл туралы жаңа ілімге» сүйене отырып, Марр сол бір территорияда мәдениеттің алмасуы әрқашан жергілікті (автохтонды) даму стадиясын көрсететіндігін тұжырымдайды. Оның жолын қуушылар бұдан әрі кетті де, қоныс ауыстырулар мен алмасулардың қандай да болсын тарихи маңызын жоққа шығарды. Олар тарихи процестер бірлігінің маркстік принципін мойындау жергілікті этникалық ерекшеліктерді зерттеуден бастартуға әкеп соғуға тиіс, әлеуметтік өзгерістер мәдениеттің ескі сипаттарының толық құрып кетуімен аяқтала алады, деп қатеден есептеді. Алайда оның тұжырымдауындағы көрсетілген қателерге қарамастан, Н. Я. Марр ілімінің өзінде адам мәдениеті дамуының бірлігі туралы, осы заманғы халықтардың бәрі құрып кеткен тайпалар мен халықтардың мұрагерлері екендігі, олардың ұзақ тарихи жолда күрделі тоғысулардың нәтижесінде туғандығы жайлы дұрыс идеялары болды.

Оның идеяларындағы бұлардың нәсіл-

шілдікке қарсы және ұлтшылдыққа қарсы бағыт Маррдың толып жатқан жолын қуушыларды өзіне тартты. Марр мен оның жолын қуушылардың еңбектері ескірген концепцияларды сынауда, зерттеудің жаңа әдістерін іздестіруде тиімді роль атқарады, бірақ олардың кейбір қағидалары, ал ең бастысы — ғылымды монополиялау әрекеті оның дамуына зиянын тигізді.

Екінші дүние жүзілік соғыстан кейін алғашқы тұрмыстық қоғам тарихын марксистік тұрғыдан тұжырымдауға социалистік елдердің ғалымдары қосылды. Бұл салада ГДР-де, Венгрияда, Польшада, Чехословакияда, Румынияда, Болгарияда, Югославияда елеулі жұмыстар жүргізіліп жатыр.

Алғашқы тұрмыстық қоғамның марксистік түсінігі капиталистік елдер ғалымдарының арасында да таралып отыр. Олардың біреулері, мәселен, біз атап та өткен, көрнекті ағылшын археологы Г. Чайлд өзін марксистік деп ашық мойындайды, екіншілері алғашқы тұрмыстық тарихты материалистік тұрғыдан түсінуге жаңадан ғана жақындап келеді, кейбіреулер марксизмді жоққа шығарады, бірақ фактілерді объективті түрде түсіндіре отырып, өздерінің еңбектерінде тарихи-материалистік қорытындыларға еріксіз келеді.

§ 2. АЛҒАШҚЫ ТҰРМЫС ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК-ТӨРКІНДЕРІ

Алғашқы тұрмыс қоғамы тарихының дерек-төркіндері мейлінше сан алуан. Адамзаттың өткен шағы туралы көрсететіндердің, адамның жасағандарының, оның ықпал еткендерінің, адам ісі-әрекеттеріне ықпал етіп әсерін тигізгендердің бәрі,— міне тарихи ғылым үшін дерек-төркін жиынтығы осындай.

Алғашқы тұрмыс тарихының ерекшелігі сол, ол түгелдей, жазу-сызуы жоқ дәуірге қатысты болып келеді; тарихи ғылымдар үшін аса маңызды жазба дерек-төркіндер оның ақырғы дәуірін қоспағанда, алғашқы

тұрмыс тарихы үшін негізгі көздердің басқа түрлерімен салыстырғанда өлшеусіз аз роль атқарады.

Археология деректері

Көне замандардан сақталған заттық дерек-төркіндердің немесе оларды басқаша атап жүргендей археологиялық ескерткіштердің зор маңызы бар. Заттық дерек-төркіндер, яғни еңбек құралдары, көне құрылыстардың қалдықтары, сәндік бұйымдар, ыдыс-аяқтар, тағы сондайлар — бұл оны жасаған қоғамның материалдық мәдениетінің қалдықтары. Заттар — аса бағалы тарихи дерек-төркін, өйткені бұлардың бәрі өз дәуірінің өнімі болып саналады, тек сол дәуірге ғана тән болып келеді, әрі олардың өздері өндірілген сол кездің тіршілік жағдайын бейнелеп көрсетеді.

Алғашқы тұрмыстық қоғамның советтік тарихшылары өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастар дамуының белгілі заңдылықтары туралы марксистік тезистерге сүйене отырып, оның дамуының кез-келген сатысында қоғамның материалдық мәдениеті мен әлеуметтік-экономикалық өмірінің арасында белгілі бір заңды байланыс бар деп санайды. Сондықтан да қоғамның өмір сүру заңдылықтарын біле отырып, осы қоғамға қандай материалдық мәдениет сай келетінін, және, керісінше, материалдық мәдениетке қарап әлеуметтік-экономикалық құрылысты, ал кейде осы материалдық мәдениетті жасаған қоғамның тарихын да көз алдыға келтіруге болады. Өткен шақты зерттеу үшін алынған барлық заттардан еңбек құралдарының айырықша зор маңызы бар. «Құрып кеткен жануарлар түрін зерттеп үйренуді ұйымдастыру үшін сүйек қаңқаларының құрылысының қандай маңызы болса, құрып кеткен қоғамдық-экономикалық формацияларды зерттеу үшін еңбек құралдары қалдықтарының сондай маңызы бар. Экономикалық замандар не өндіргенімен емес, қалай өндіргенімен, қандай еңбек құралдары жұмысшы адам күші дамуынын өлшемі

ғана емес, сондай-ақ еңбек жүзеге асқан, сол қоғамдық қатынастардың көрсеткіші де»¹.

Тек заттар ғана емес, сондай-ақ мекен-жайлар мен тұрақтардың, қабірлердің, шеберханалардың, кен орындары мен әулие-қорықтың, үңгірлердің, ертедегі суару жүйелерінің, каналдардың, плотиналардың, жолдардың т. б. қалдықтары да археологиялық дерек-төркіндер болып табылады. Тұрғын үйлердің немесе мекен-жайдың эволюциясын зерттеу белгілі бір дәрежеде семья мен қоғамдық өмір эволюциясы туралы пайымдауға мүмкіндік береді — коллективтік тұрғын үй оқшауланған семьялық тұрғын үйлермен, бекініссіз мекен-жайлар бекіністі мекен-жайлармен т. б. ауыстырылады. Археологиялық ескерткіштердің көпшілігі қазбалар процесінде табылып зерттеледі.

XIX ғасырдың аяғына қарай археологиялық ғылымда алғашқы тұрмыс тарихын зерттеу үшін өте үлкен маңызы бар археологиялық мәдениет туралы ұғым қалыптасты. Археологиялық мәдениет деп бір заманаға қатысты, жергілікті ерекшеліктерімен көзге түсетін және белгілі бір шектеулі территорияда жинақталған археологиялық ескерткіштердің ортақтығын айтады. Археологиялық мәдениет көбіне ежелгі тайпалар мен халықтардың оқшауланып тіршілік етуін көрсетеді. Археологиялық мәдениет туралы ұғым мен оның пайда болып, таралуын және құрып кетуін зерттеу жазба дерек-төркіндер пайда болудың алдындағы кезеңдердегі тайпалар мен халықтардың тарихын реконструкциялауға мүмкіндік береді.

Этнография деректері

Алайда бүтін бірқатар жағдайларда, егер алғашқы тұрмыстық қоғамның тарихшысы салыстырмалы әдіске бой ұрмаған

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. т. 23, стр. 191.

болса және қандай да болсын дәрежеде алғашқы тұрмыстық қауымдық құрылыстың сипаттарын сақтаған тайпалар мен халық топтарының тіршілігін бақылап, өткен шақты реконструкциялау үшін пайдаланбаған болса, археологиялық түп-төркіндер меңіреу-мылқау болып қалып, көптеген сұрауларға жауап бермеген болар еді.

Тарих ғылымы салаларының бірі — жер шары халықтарының мәдениеті мен тұрмысын зерттейтін этнография осы тайпалар мен халық топтарын, сондай-ақ неғұрлым дамыған халықтардың тұрмысында сақталған алғашқы тұрмыс сарқыншақтарын ақтарып тексерумен шұғылданады. Этнографиялық төркіндердің арқасында өткен шақтағы қоғамдық дамудың әр түрлі сатылары туралы анағұрлым толық ұғым алуға қол жетті.

Алғашқы тұрмыс қауымдық құрылыстың қайсы бір дәрежеде сипаттарын сақтаған тайпалар мен халық топтары жер шарының түрлі жерлерінде қазірде де өмір сүреді немесе осы таяудағы өткен шақта өмір сүрді. Олар түрлі сатыларда тұрады және дамудың әр түрлі кезеңдерінде болып саналады. Бұлардың кейбіреулері, әлі мүлде металдарды білмейді және тас ғасырында өмір сүреді, екіншілері осы заманғы капиталистік дүниенің күшті ықпалына ұшыраған, бірақ қалайда өмірдің көне сиқының элементтерін сақтап қалған. Артта қалған тайгаларда біршама таяуда ғана байқалған шаруашылықтың, қоғамдық құрылыстың, материалдық және рухани мәдениеттің кейбір сипаттары сонау қиырдағы өткен шақта бүкіл адамзатқа тән болған деп тұжырымдауға болады.

Осы алыстағы өткен шақты реконструкциялау үшін, жоғарыда айтылып өткендей, сарқыншақтарды, яғни ең кейінгі қоғамдардағы сақталған өткеннің іздері мен қалдықтарын зерттеудің зор маңызы бар. Мұндай сарқыншақтар салт-саналарда ерекше айқын байқалады (құда түсу, той-думан, жерлеу салттарында). кейде бұлар киім-кешекте, әшекейлерде, үй құрылысында т. б. сақтала береді. Алғашқы тұрмыстық табыну